

Fic, Karel

[Pleskalová, Jana. Tvoření nejstarších českých osobních jmen]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1999, vol. 48, iss. A47, pp. 213-216

ISBN 80-210-2098-9

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101548>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

tu, a také v tom, že užitý způsob vede k heslovému zpracování okrajových, případně jednorázově užitých výrazů (např. *diazeli, diskovýlet, jablkoholik*). Stojí za úvahu, zda by nebylo dostačující vytvoření jednoho hnízdového hesla, v němž by produktivnost popisovaného modelu mohla být doložena plným výčtem konkrétních realizací.

O řadě dalších aspektů zpracování neologizmů v NSČ by bylo možné ještě diskutovat, aniž by se pravděpodobně dospělo k jednoznačným závěrům a všestranně vyhovujícím řešením. I tento fakt však přidává problematice neologizmů na přitažlivosti.

Autorům NSČ je třeba poděkovat, že svým činem zpřístupnili širokému okruhu odborníků i laiků tak bohatý soubor nových lexikálních jednotek, otevřeli cestu k jejich hlubšímu studiu a v neposlední řadě že čtenářům umožnili nahlédnout do dílny jazyka a podívat se nad jeho kreativní silou. Lze jen doufat, že pravidelně vydávané slovníky neologizmů se i v českém prostředí stanou brzy samozřejmostí.

Zdeňka Hladká

Pleskalová, J.: Tvoření nejstarších českých osobních jmen. Masarykova univerzita v Brně. Spisy Filozofické fakulty č. 317. Brno 1998, 158 str. (ISBN 80-210-1878-X).

Monografie Jany Pleskalové podává přehled utváření nejstarších českých osobních jmen. Rozumí jimi specifickou skupinu bohemik, tj. českých slov obsažených v cizojazyčných písemnostech z období, kdy ještě neexistovaly souvislé české texty, tedy do první poloviny 13. století. Vychází ze souboru asi 1670 osobních jmen, která podrobuje slovtvorné analýze. Jejím metodologickým východiskem je slovtvorná teorie M. Dokulila a jeho následovníků, zejména Šlosarův popis historické slovtvorby, a monografie J. Svobody o staročeských jménech a příjmeních. To se odráží v členění práce. Za úvodem následuje pojednání o rekonstrukci nejstarších českých osobních jmen. Těžiště monografie tvoří oddíly Kompozice a Derivace s kapitolami Prefixace a Suffixace. Podle kritéria, jímž je slovní druh fundujícího slova, jsou antroponyma rozdělena na desubstantivní, deadjektivní a deverbální. Po souhrnném zhodnocení všech poznatků, k nimž se autorka dopracovala, je připojen seznam literatury, pramenů a zkratk a značek. Příloha přináší abecední a retrográdní rejstřík analyzovaných jmen.

Osobní jména vznikla z potřeby individualizovat jedince. Tvoří svébytnou pojmenovací soustavu, jež je ve staré češtině pokračováním systému praslovanského a kterou autorka označuje, ve shodě se Šlosarem, termínem *parasytém*. V sledovaném období byly v češtině běžné tři typy osobních jmen. Především to byla antroponyma složená ze dvou autosémantických základů (např. *Budivoj*), která byla příznačná pro příslušníky vyšší společenské vrstvy. Pro pojmenovávání ostatních lidí byla zpravidla volena jednoduchá antroponyma s jedním autosémantickým základem (*Krasen*), popřípadě jména derivovaná na pozadí některých typů apelativních (např. *Přemil, Grdoň*), nebo byla užívána antroponyma s jedním autosémantickým základem z jiných osobních jmen *parasytémovým* tvořením, tedy konkrétně tvořením založeným na pouhém napodobování struktur složených slov, popř. krácením kompozit typu *Bureš, Mach* apod.

Pro rekonstrukci nejstarších českých antroponym musela autorka řešit řadu problémů. Protože zápisy bohemik byly prováděny nejjednodušším primitivním pravopisem, bylo především potřebí správně zrekonstruovat jejich původní znění. Jen vynikající znalost staré češtiny včetně staročeských osobních jmen umožnila „vystopovat“ skutečné podoby prvních českých jmen.

Co se týče kompozit (dokládá se přes 240 jednotek tvořících 13 slovtvorných typů), vydělují se zde na základě jejich struktury dvě hlavní skupiny: jednak osobní jména, která navazují svým významem na původní apelativa a tvoří se podle apelativních vzorů (*Dobrogost*), jednak jména, jež spojují dva komponenty bez ohledu na původní sémantiku (*Sudislav*). Pleskalová při své klasifikaci dále vychází z formy a liší antroponyma s předním členem verbálním typu *Budivoj* (V-/KJ-S), kde vyděluje jména se sémantickým příznakem „povzbuzování“, a typu *Pribyčest* s příznakem „přibývání“. Antroponyma se zadním členem verbálním člení podle slovnědruhového základu prvního komponentu na produktivní typ *Boguchval* (S-/KJ-V), typ *Jaroslav* (Ad-/KJ-V) a početně omezený typ *Všeslav* (P-/KJ-V). U antroponym se zadním členem substantivním vystupuje především typ *Svatoplk* (Ad-/KJ-S) proti periferním typům *Gostivít* (S-/KJ-S) a *Mojmír* (P-/KJ-S). Podobně u antroponym se zadním členem adjektivním jsou to typy *Dobromil* (Ad-/KJ-Ad), *Bogumil* (S-/KJ-Ad) a ojedinelé útvary jako *Všerad* (P-/KJ-Ad).

Autorka hodnotí i inventář verbálních i substantivních základů včetně jejich frekvence i z hlediska historického vývoje, detailně rozebírá všechny slovtvorné varianty (bez konektému, s konektémy), zohledňuje i další činitele (např. pozici) apod.

Nejvýznamnější způsob tvoření staročeských antroponym představuje odvozování, a to prefixace, smíšený způsob prefixálně-konverzní, suffixace, konverze a na ni navazující parasystémové tvoření a krácení bez změny morfologické charakteristiky, i když se jednotlivé postupy uplatňují s rozdílnou frekvencí.

V shromážděném materiálu je asi 100 osobních jmen s prefixem (*Nekrasa*, *Nárus*, *Navša*), která jsou doložena z nejstaršího období češtiny, z nich asi čtvrtinu představují jména utvořená prefixálně-konverzním způsobem. Z hlediska fundujících útvarů převažují desubstantiva.

Hlavním kritériem při analýze derivovaných formací je druh fundujícího slova a v rámci skupiny se dále uplatňuje kritérium slovtvorného formantu. Autorka rovněž postihuje specifické rysy a znaky parasystémového tvoření antroponym.

Dohromady 670 desubstantivních antroponym odvozených a 30 útvarů zkrácených reprezentuje téměř 70 slovtvorných typů. Přitom nepříliš bohatý inventář slovtvorných prostředků představují především antroponymické sufixy, které se vyvinuly ze stejných apelativních formantů s funkcí deminutivní a přechylovací. V jejich rámci vznikala osobní jména přechylená, antroponyma s deminutivními rysy a na ně navazující formální hypokoristika. Apelativní původ mají také patronymika opřená o stejně motivovaná apelativa (stč. *kněžic*). Ukázalo se, že osobní jména těchto základních typů se mohou utvářet od jakéhokoliv antroponyma.

Repertoár odvozovacích základů je pestrý, poněvadž jako fundující útvary sejevila všechna tehdy užívaná osobní jména přejatá i domácí a mnohá apelativa.

Při fundaci přejatými jmény jsou antroponyma nejčastěji odvozovena z plných základů (*Jan-*, *Peir-*) a ze zkrácených v podobě K+V+K (*Val-*) na začátku slova, v méně častých případech i ze střední části (*Kol-* od *Nikolaus*), řidší jsou pak podoby K+V (*Ma-*).

Také při odvozování od jmen domácích vystupují plné a různě zkrácené základy. S plnými základy se spojují pouze *-ec*, *-ek*, *-ic* a *-a*. Zkrácené základy složených osobních jmen mohou být také východiskem nově utvářených formací.

Na tvoření osobních jmen desubstantivních se významně podílí konverze, a to především prostřednictvím polyfunkčního formantu *-a*, který utvářel zhruba 12 % z celkového počtu všech bohemi se substantivním základem. Již od praslovanských dob se uplatňuje ve funkci přechylovací, formálně hypokoristické a rovněž při adaptaci cizích jmen do češtiny; je tedy spojitelný se všemi druhy antroponymických základů.

K odvozování antroponym ze substantivních základů bylo užito přes 60 formantů (od původu s různými funkcemi). Z prvotních slovtvorných typů (více než 250 jmen utvářených 13 forman-

ty) asi třetinu všech formací utvářejí sufixy *-ek*, *-ka*, *-ík* a *-ic*, a to díky tomu, že se mohou spojit se základy verbálními i adjektivními. Ostatní sufixy mají roli periferní, všechny se podílejí na celkovém počtu desubstantivních útvarů jen 10 %.

Početnou skupinu tvoří formální hypokoristika, reprezentující asi 47 % všech desubstantivních formací (300 formací asi 50 slovtvorných typů). Formálně hypokoristické sufixy, jimiž se tvoří staročeská antroponyma, tvoří základnu, z níž vychází inventář staročeských slovtvorných prostředků. Jen menší část formálně hypokoristických sufixů se rozvinula v typy produktivní.

Soubor odvozených antroponym s adjektivními základy (zhruba 290 formací s 50 slovtvornými typy) je bohatý jen zdánlivě. Počet více zastoupených a zároveň i původních deadjektivních typů je totiž mnohem menší, patří k nim i antroponyma, jež byla odvozena na pozadí apelativních jmen nositelů vlastnosti a jmen vlastností. Ojedinelá formální hypokoristika vznikají v důsledku stále více se prosazujícího parasystémového tvoření.

Inventář fundujících slov je poměrně jednotvárný; převládají adjektiva neodvozená, prefigovaná a sufixované formace mají roli jen podružnou. V úloze fundujících slov vystupují zejména adjektiva, která vyjadřují vlastnosti inherentní, vlastnosti založené na ději, na vztahu k jinému objektu nebo okolnostnímu určení přiznaku.

Při odvozování deadjektivních antroponym má důležitou úlohu konverze; takto vzniklá jména tvoří až 20 % z celkového počtu osobních jmen s adjektivními základy. Jsou motivována apelativními názvy nositelů vlastnosti (*Nesyta*), spjatá s nimi i formou.

Konvertované útvary s formanty *-a* (*Vidoma*) mají při tvoření antroponym s adjektivními základy postavení nevýznamné, jejich společný podíl tvoří pouhých 5 %.

K odvozování antroponym s adjektivním základem slouží více než 40 formantů různých funkcí. Výraznou početní převahu (46 %) mají osobní jména utvořená podle vzoru apelativních názvů vlastnosti a jejich nositelů a je nepochybné, že právě tyto formace reprezentují původní typy antroponym. Mnohem méně (18 %) jsou zastoupena formální hypokoristika vznikající v průběhu dalšího vývoje deadjektivních antroponym. Suffixy k přechylování ženských jmen od mužských nebo k odvozování synovských pojmenování jsou ojedinelé (poskytují nově utvořeným formacím znak odlišného rodu, popř. jistého vztahu k jiné osobě).

Nejpočetnější slovtvorný typ se sufixem *-ek* utvořil asi 14 % všech antroponym s adjektivním základem. V jejich rámci dominuje slovtvorná motivace navazující na apelativní názvy nositelů vlastnosti (*Mládek*), kdežto jednoznačná formální hypokoristika jsou ještě vzácná (*Paček*).

Výrazné, ale průměrně zastoupené jsou typy s formanty *-oň*, *-oš*, *-ec* a *-ík*; každý se uplatňuje asi v 5 % případů.

Sporadickými sufixy (jejich podíl není vyšší než 3 %) jsou *-ůš*, *-ýš*, *-ák*, *-áč*, *-ic*, *icě*, *-ota*, *-och*, *-ost*, *-och*, *-úch*.

Jména s adjektivními základy jsou nejméně početná. Z nich asi pětina patří k formálním hypokoristikům, na jejich utváření se podílí 14 sufixů (většina z nich má však okrajové postavení); nejčetnější je *-ata/-ěta* (4 %) a *-ch* (3 %).

Asi 350 formací s verbálními základy se dělí do 50 slovtvorných typů. Původní jádro tvoří antroponyma vyjadřující charakteristiku pojmenované osoby na základě určité činnosti a jejich prostřednictvím ty slovtvorné typy, které navazují na motivicky podobná apelativní jména činitelská, dějová a pasivní participia *n-ová*, a doplňují je formální hypokoristika.

Mezi fundujícími útvary převládají slovesa *i*-kmenová, méně se uplatňují slovesné *a-* a *ě*-kmeny a jen ojedinele slovesa ostatních tříd. Nejčastěji užívaných základů registruje Pleskalová 18. Většina verbálních kořenů je vlastní i antroponymům složeným a není pochyb, že tento společný inventář verbálních základů byl významným předpokladem pro rozvoj parasystémového tvoření v rámci deverbálních antroponym.

Zhruba čtvrtina z celkového počtu připadá na útvary utvořené konverzí podle vzoru podobně motivovaných apelativ (*Blud, Duda, Potěcha*). Nejvýznamější je typ s nulovým formantem, jenž obsahuje asi 50 % všech konvertovaných formací, tj. celkem 13 % celkového počtu deverbativních jmen. Méně jsou zastoupena jména na *-a* (9 %).

K sufixaci osobních jmen slouží více než 40 formantů. Necelá čtvrtina (22 %) z nich je odvozena na pozadí deverbálních apelativ a participií a v souladu se svými vzory charakterizuje pojmenovanou osobu podle určité činnosti. Dosti početná jsou antroponyma s verbálními základy a formálně hypokoristickými sufixy (28 %).

Slovtvorné prostředky s touto funkcí jsou ve skupině proprií s verbálními základy nepůvodní, pronikají sem od antroponym desubstantivních, popř. deadjektivních a malá míra jejich využití naznačuje, že se parasystémové tvoření normálních hypokoristik začíná výrazněji uplatňovat až později. Jen ojediněle mají sufixy jinou funkci: přechylují ženská jména od mužských protějšků, tvoří synovská pojmenování.

Základním prostředkem v rámci původních deverbativ je velmi produktivní sufix *-n/-en* (*Mučen*), který tvoří asi 9 % z celkového počtu, důležitá je i morfologická varianta *-na/-ena*. V důsledku sekundárního chápání těchto jmen (protože mají stejný základ jako jména složená) získávají funkci formálně hypokoristickou.

Střední produktivitu mají sufixy *-č* a *-l*, ostatní jsou zastoupeny jen sporadicky.

Formální hypokoristika jsou odvozena více než 20 nepůvodními sufixy, jež se do této skupiny rozšířily od antroponym desubstantivních, nejčastější je *-š* a *-ata/-ěta* (6–7 %). Nejvíce zastoupené jsou polyfunkční sufixy *-ík* a *-ek*. Zpočátku se jimi odvozovala antroponyma z verbálních základů podle vzorů činitelských jmen, později mohly mít i funkci formálně hypokoristickou.

Shromážděný materiál autorka analyzovala ze všech aspektů, tedy nejen slovtvorných, přičemž přihlížela i k vztahům nově utvářených formací s jinými jmény od stejného základu, ale i z hlediska sémantického, jakož i funkce jména atd. Výsledkem tohoto neobyčejně precizního rozboru, vycházejícího z jasných metodologických postupů, je monografie poskytující nový a hlubší pohled na bohemika, o němž se už zajímali mnozí učenci počínaje Dobrovským. Je nemalým přínosem nejen ke studiu nejstarší etapy dějin národního jazyka.

Karel Fic

Marie Čechová: *Komunikační a slohová výchova*. Praha, Institut sociálních vztahů 1998. 232 s. (ISBN 80-85866-32-3).

Tato publikace je věnována teoretickým i praktickým otázkám spjatým s vyučováním slohu na základních a středních školách. Jedná se o přepracovanou a rozšířenou verzi titulu *Vyučování slohu (Úvod do teorie)*, vydaného r. 1985. Autorka se zde zaměřuje především na didaktickou a metodickou stránku zvolené problematiky, a to jak v synchronní, tak v diachronní perspektivě.

Text je rozčleněn do pěti hlavních oddílů. Úvodem autorka vymezuje základní pojmy spjaté s oblastí komunikační a slohové výchovy a stručně nastiňuje její možnosti a cíle. Oproti prvnímu vydání se v celém textu klade podstatně větší důraz na komunikační princip jako základ vyučovacího procesu. Slohové vyučování v tomto pojetí představuje jednu ze složek metodiky českého jazyka; jeho cílem je vypěstovat u žáků schopnost vytvářet kultivované jazykové projevy, které by byly adekvátní příslušné funkci a komunikační situaci. (Z tohoto hlediska by bylo možné pojem